

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	9
TAKDİM	11
ÖNSÖZ	15
SESSİZ BİR MİRAS.....	19
1. BİR KÜLTÜR MESELESİ.....	29
Kültürel Kökler, Kimlik ve Türk Kültürü.....	29
Avrasya Bölgesi İçinde Türk Coğrafyası	55
Kaya Resimlerine Bilimsel Yaklaşımlar	62
Arkeolojik Terminolojideki Yeri.....	62
Disiplinlerarası Yaklaşım: Arkeoloji, Antropoloji ve Mitoloji Bakışı	66
Arkeolojik Yaklaşım	66
Antropolojik Yaklaşım.....	67
Mitolojik Yaklaşım.....	68
Dijital Teknolojilerin Disiplinlerarası Katkısı	70
Kaya Resimlerinin Yorumlanmasında Kuramsal Yaklaşımlar	71
Yapısalcı ve Sembolik Yaklaşımlar	72
Yapısalcı Yaklaşımlar	72
Sembolik Yaklaşımlar.....	74
Yapısalcı ve Sembolik Yaklaşımlar Arasındaki Farklar ve Ortaklıklar	74
Fenomenoloji ve Mekânsal Okumalar.....	75
Postkolonyal ve Eleştirel Kuramlar	78
Latin Amerika Örneği: Amazon ve And Dağları Kaya Resimleri	79
Avustralya Aborjin Sanatı: Yaşayan Anlatı ve Batı Yorumunun Sınırları.....	80
Türkistan Örneği: Türk-Moğol Bozkırlarında Kaya Resimleri ve Kolonyal Yorumlar	81
Mitopoetik ve Ezoterik Yorumlar	81
Sembolbilimsel Çözümlemeler ve Arkeolojik Gerçeklik	82
Jungyen Arketipler ve Tarih öncesi Sembolizmin Sınırları.....	82
Astroarkeolojik İddialar ve Bilimsel Eleştiriler.....	83
Karşılaştırmalı Bir Örnek Çalışması: Okçu Tanrı Motifi	84
Ezoterik Yorumlar, Bilimsel Eleştiri ve Popperci Çerçeve.....	84

Popüler Kültürdeki Yansımalar ve Akademik Tepkiler.....	86
Disiplinlerarası Bir Sentez Önerisi.....	87
Yorumlama Yöntemleri: Betimsel, Karşılaştırmalı, Bağlamsal Analiz.....	87
Karşılaştırmalı Yöntem.....	88
Bağlamsal Yöntem.....	89
Yorumlama Yöntemlerinin Kaya Resimlerinin Çözümlemesindeki Rolü.....	89
Kronolojik ve Coğrafi Dağılım.....	90
Paleolitik Dönem: Sanatsal İfadenin Doğuşu ve İlk Örnekler.....	90
Neolitik Devrim: Kaya Resimlerinde	
Tematik ve Teknik Dönüşüm.....	90
Tunç Çağı: Teknik Çeşitlenme ve Coğrafi Yayılımın Genişlemesi.....	91
Demir Çağı: Bölgesel Üslupların Belirginleşmesi ve Kültürel Kimlik.....	92
Orta Çağ: Kaya Resim Geleneğinin Son Evreleri ve Devamlılığı.....	93
Coğrafi Dağılımın Küresel Örüntüleri ve Bölgesel Özellikler.....	93
Kronolojik ve Coğrafi Dağılımın Yorumlanması:	
Metodolojik Zorluklar ve Çözüm Önerileri.....	94
Dünya Çapında Öncü Saha Çalışmaları.....	95
Sibirya ve Hakasya'da İlk Bulgular.....	96
Tuva ve Altay Bölgesinde Sovyet Sonrası Açılımlar.....	96
Kazakistan ve Kırgızistan: Tamgalı ve Saymalı Taş Kompleksleri.....	97
Moğolistan'da Modern Dönem Araştırmaları.....	97
Doğu Türkistan ve İran'da Kaya Resimlerinin Belgelenmesi.....	98
Dünya Çapında Öncü Bilimsel Çalışmalar.....	98
Kaya Resimlerinde Kozmik Düzen ve Mekânın Anlamı.....	103
Kozmik Düzene Dair Görsel Kodlar.....	103
Kutsal Mekânın Görsel İnşası.....	104
Kozmoloji, Kimlik ve Toplumsal Hafıza.....	104
Sembollerin Mekânsal ve Kozmik Derinliği.....	105
Mağaradaki Zihinden Yaylara ve Dağlara: Sığınak ve Sembol.....	106
Ataların Mekânı: Mağara ile Ata Kültü Arasındaki Bağ.....	106
Kozmosun Haritası: Kaya Resimlerinde Proto-Teolojik Düzen.....	107
Arkeometrik Yöntemler ve Karbon Analizleri.....	108
Kaya Resimlerinde Simgesel Aidiyet.....	109
Görsel Dilin Evrimi: Stilistik ve Estetik Dönüşümler.....	110
Kaya Resimlerinde Cinsiyet Temsili.....	111
Toplumsal Cinsiyetin Kültürel İnşası ve Kaya Resimlerinde Yansımaları.....	112
Cinsiyetin Ötesinde: Androjenite ve Toplumsal Cinsiyet Çeşitliliği.....	113
Cinsiyet ve Mekân: Mekânsal Dağılım ve Sosyal Hiyerarşi.....	114
Kaya Resimlerinde Yazı Öncesi İletişim ve Ön Yazı.....	114
Bering'den Öte: Kaya Resimlerinin İki Kıtadaki Yansımaları.....	116

Avrasya ve Afrika Kaya resimlerinde Benzerlikler ve Farklılıklar.....	119
İklim Değişikliği ve Kaya Resimleri:	
Avrasya'da Göç Hareketlerinin Sanatsal Kanıtları	122
Sibirya'dan İskandinavya'ya: Stilistik Benzerlikler ve Kültürel Difüzyon	125
Kültürel Difüzyon ve Stilistik Yayılım: Motiflerin Avrasya'da Dolaşımı.....	127
Kaya Resimlerinde Hareket ve Anlatı Dinamiği	130
Motiften Mitosa: Avrasya Bozkırında	
Görsel Hafıza ve Temsilin Sürekliliği.....	132
Göç, Savaş ve Sembol: Kültürel İzleklerin Evrimi.....	135
Avrasya Kaya Resimlerinde Ölüm Kültü ve Anıtsallık.....	140
Hafıza ve Kutsal Taş: Kaya Resimlerinde Atalara Saygı.....	144
Performans, Ritüel ve Topluluk İnşası	145
Kaya Resmi ile Taşınabilir Sanat Arasındaki Bağlar	147
Avrasya Bölgesinde Türk Kültürlü Kaya Resim Alanları.....	148
Ulan Ude Kaya Resim Alanı.....	156
Orta Lena Kaya Resim Alanı.....	159
Orta Lena, At-Daban.....	173
Orta Lena, Daban Köyü.....	175
Orta Lena, Oy Muran Kaya Resimleri.....	176
Orta Lena, Lena, Badarannah	177
Suruktah Kaya(Yazılı Kaya), Kaya Resimleri	177
Orta Lena, Toyon-Arı Kaya Resim Alanı	184
Orta Lena, Chopcu-Baga(Çopçu Deresi) Kaya Resim Alanı.....	185
Sın-Çurek Dağı Kaya Resimleri.....	186
Orta Lena, Yürdük Haya, Kaya Resimleri.....	188
Yukarı Lena Kaya Resimleri.....	190
Şişkino Köyü Kaya Resimleri.....	197
Çukotka, Pegtymel Kaya Resim Alanı.....	198
Tom Nehri Çevresi Kaya Resimleri.....	201
Bozkır Transbaykal Kaya ve Mağara Resimleri	204
Biçikti Boom Kaya Resimleri.....	209
Kalbaktaş Kaya Resimleri	209
Aldı-Mozaga Kaya Resim Alanı.....	220
Bayanhongor Kaya Resim Alanı.....	225
Tuva Özerk Bölgesinde Yer Alan Kaya Resimleri.....	226
Hakasya-Minusinsk Havzası Kaya resimleri	232
Saymalıtaş Kaya Resimleri.....	238
Tamgalı Say Kaya Resimleri	253
Sarmışsay Kaya Resimleri.....	256
Jaltırak Taş Kaya Resim Alanı.....	258

Süleyman Dağ Kaya Resimleri.....	261
Altay Bölgesi Kaya Resimleri.....	263
Ak-Çunkur Mağarası'nda Yer Alan Mağara Resimleri.....	267
Baykal Gölü Çevresi Kaya Resimleri.....	270
Angara Vadisi Kaya Resimleri.....	274
Aldan Nehri Havzası Kaya Resimleri.....	278
Eşkiölmes Dağları ve Kaya Resimleri.....	280
Tsagaan Salaa ve Baga Oygor Kaya Resimleri.....	282
Ural Dağları ve Çevresinde Bulunan Kaya resimleri.....	287
Kafkasya'da Yer Alan Kaya Resimleri.....	290
Ughtasar Kaya Resim Alanı.....	295
Doğu Avrupa'da Yer Alan Kaya Resimleri.....	296
Virtaka Uçurumu, Krimulda Bölgesi.....	297
Doğu Anadolu'da Yer Alan Kaya Resimleri.....	298
Batı ve Kuzey Anadolu Kaya Resimleri.....	302
Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Kaya Resimlerinin Önemi.....	306
2. GÜNDELİK YAŞAMA DAİR TASVİRLER.....	315
Konargöçer Yaşam Tarzına Dair Tasvirler.....	315
Kaya Resimlerinde Av ve Savaş Sahneleri.....	344
Şehir ve Şehircilik Tasvirleri İçeren Kaya Resimleri.....	368
Çadır ve Konargöçerliğe Dair Motifler.....	371
Araba Motifleri İçeren Kaya Resimleri.....	376
Gündelik Yaşama ve Gündelik Yaşamın Araçlarına Dair Motifler.....	378
3. DİNİ VE MİTOLOJİK TASVİRLER.....	385
Kaya Resimlerine Dinî ve Mitolojik Motiflerin İşlenmesi.....	385
Kaya Resimlerinde At, Kurt, Kartal vd.	
Hayvanların Maddî ve Manevî Olarak Ele Alınması.....	434
Atın Motif Olarak Kullanılması.....	434
Kurt'un Motif Olarak Kullanılması.....	438
Kartal'ın Motif Olarak Kullanılması.....	449
Geyiğin Motif Olarak Kullanılması.....	455
Kaya Resimlerinde Kozmolojik Tasvirler.....	465
Kaya Resimlerinde Cinsellik, Üreme ve Doğum Tasvirleri.....	475
SONUÇ.....	481
KAYNAKÇA.....	485
DİZİN.....	515

TAKDİM

Tarih yazıcılığı uzun bir süre boyunca ağırlıklı olarak yazılı kaynakları esas alarak maddi kültür unsurlarını göz ardı eden bir yaklaşım doğrultusunda gelişmiştir. Bu durum, tarihsel anlatının çoğunlukla siyasi ve askerî olaylar merkezli ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Elbette, yazılı belgelerin tarih araştırmaları açısından taşıdığı temel ve vazgeçilmez değer kuşkusuzdur. Bununla birlikte, toplumların düşünce dünyasını, inanç yapılarını ve gündelik yaşam pratiklerini daha derin bir biçimde kavrayabilmek için maddi kültür unsurlarının sunduğu verilerin de en az yazılı kaynaklar kadar belirleyici olduğu göz ardı edilmemelidir. Özellikle erken dönem Türk tarihi söz konusu olduğunda, yazının sınırlı kullanımı ve mevcut yazılı kaynakların parçalı karakteri, tarihçiyi kaçınılmaz biçimde maddi kültür verilerine yönelmeye sevk etmektedir. Ancak Türk tarih yazımında arkeoloji, antropoloji ve sanat tarihi gibi disiplinlerle kurulması gereken bu doğal ve tamamlayıcı ilişkinin yeterince kurulmamış olması, maddi kültür unsurlarının uzun süre tali bir konumda değerlendirilmesine neden olmuştur.

Literatürde zaman zaman tekrarlanan “Türkler tarih yapar ancak yazmaz” şeklindeki indirgemeci ve oryantalist yaklaşım, tarihsel belge kavramını yalnızca yazılı metinlerle sınırlandıran dar bir bakış açısının ürünüdür. Oysa Türklerin tarihsel hafızası, yalnızca kâğıt üzerinde değil; Avrasya bozkırlarının kaya yüzeyleri ve abidelerde de vücut bulmuştur. Mezopotamya ve Çin gibi yerleşik medeniyet havzalarında kil tabletler ve papirüsler hangi işlevi üstlenmişse, bozkır coğrafyasında da kaya yüzeyleri benzer bir bellek mekânı olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede taşlara yazılan yazıların yanı sıra petroglifler, Türklerin tarih sahnesine çıkışını, evren tasavvurunu ve toplumsal yapılarını anlamada ihmal edilemeyecek maddi kültür belgeleri arasında yer almalıdır.

Kaya resimleri, çoğu zaman yazılı kaynakların kapsamı dışında kalan toplumsal kesimlerin -kamların, avcılarının, çobanların ve zanaatkârlarının- dünyasını yansıtan son derece kıymetli veriler sunmaktadır. Bu tasvirler, basit estetik denemelerden ibaret olmayıp; kozmolojik inançların, ritüellerin, toplumsal rollerin ve insan-doğa ilişkisinin sembolik anlatımları niteliğindedir. Avrasya

bozkırlarının etkisiyle şekillenen hayvan üslubu, av sahneleri, güneş ve dağ motifleri gibi unsurlar, Türklerin doğayla kurduğu ilişkinin yanı sıra onların inanç dünyasını ve kutsallık algısını da görünür kılmaktadır. Bu yönüyle kaya resimleri, Türk kültür tarihinin erken safhalarından itibaren Türklerin tarihsel yolculuğuna ışık tutan, soyut düşünce ve sembolik anlatımın en eski tezahürleri arasında değerlendirilmelidir. Dolayısıyla kaya resimleri üzerine yapılacak çalışmaların yöntemsel derinlik ve coğrafi kapsam bakımından artırılması, Türk tarihçiliğinin daha sağlam ve çok katmanlı bir zemine oturması açısından bir mecburiyettir.

Değerli öğrencim Halil Can Akgün, elinizdeki bu çalışmasıyla söz konusu metodolojik eksikliğin giderilmesine yönelik önemli bir katkı sunmaktadır. Yazar, Sibiryadaki Lena Nehri havzasından başlayarak Moğolistan bozkırlarına, Tanrı Dağları'ndan Anadolu coğrafyasına uzanan geniş bir sahada tespit edilen kaya resimlerini karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele almış; bu görsel verileri tarih, mitoloji ve inanç sistemleri bağlamında dikkatli ve tutarlı bir biçimde değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, Türk kültüründe süreklilik ve dönüşüm olgusunun maddi kültür üzerinden izlenebilmesine imkân tanımaktadır.

Bu eser, kaya resimlerini yalnızca arkeolojik bulgular olarak değil; Türk kültürünün kolektif hafızasını taşıyan ve kuşaklar arası aktarımı mümkün kılan temel maddi kültür unsurları olarak ele almaktadır. Disiplinlerarası bir bakış açısıyla kaleme alınmış olan bu çalışmanın, Türk kültür tarihi araştırmalarına mütevazı fakat kalıcı katkılar sunacağına, özellikle maddi kültür temelli araştırmaların teşvik edilmesine hizmet edeceğine inanıyorum. Sözden sembole, taştan yazıya uzanan bu kadim hafızanın daha net ve derin bir şekilde anlaşılmasına vesile olması temennisiyle eserin bilim dünyasına hayırlı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

ÖNSÖZ

Tarih yazımı, geçmişin yalnızca olaylardan ibaret olmadığını, aynı zamanda insanlık hafızasında nasıl yer ettiğini de yansıtır. 18. yüzyılda Aydınlanma düşüncesiyle şekillenmeye başlayan Batı merkezli tarih anlayışı, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda akademik tarih metodolojisinin hâkim çerçevesi hâline gelmiştir. Bu çerçevede, yerleşik tarım toplumları “medeniyetin” ölçüsü kabul edilirken, konargöçer yaşam biçimine sahip topluluklar çoğu zaman tali birer figür gibi değerlendirilmiş; onların kültürel, sanatsal ve manevi katkıları yeterince incelenmemiştir. Oysa günümüzde antropoloji, sosyoloji, arkeoloji ve kültürel çalışmaların ulaştığı yeni aşama, insanlık tarihinin yalnızca yazılı belgeler ve şehirler üzerinden değil, aynı zamanda taşlara, kumaşlara, efsanelere ve yaşam pratiklerine işlenen izler üzerinden de okunabileceğini ortaya koymuştur. Bu yeni bakış açısıyla Avrasya coğrafyasına yaklaştığımızda, binlerce yıllık zengin bir kültürel geçmişle karşılaşırız.

Avrasya, insanlık tarihinin en kadim kültürel hafıza alanlarından biridir. Bu coğrafyada yer alan kaya resimleri özellikle milattan önce 3. ve 2. binyıllarda yoğun olarak üretilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Söz konusu kaya resimleri, sadece estetik bir ifade değil, aynı zamanda dönemin dünya algısını, toplumsal yapısını ve inanç sistemlerini anlamamıza imkân tanıyan eşsiz birer belgedir. Hayvan figürleri, av sahneleri, ritüeller, danslar, kozmik tasvirler, etnik ve soyut semboller; doğaya duyulan derin saygının, kozmik düzene atfedilen kutsallığın ve insan-toplum ilişkilerinin izlerini taşır. Kaya resimlerini üreten toplumların büyük çoğunluğu, doğayla iç içe yaşayan konargöçer topluluklardı. Onlar için atlar, geyikler, dağ keçileri, yırtıcı kuşlar ve çeşitli hayvanlar yalnızca av nesnesi değil; kimi zaman kutsal birer varlık, kimi zaman da kozmik düzenin taşıyıcılarıydı. Bu nedenle kaya yüzeylerine işlenen her bir figür, yalnızca günlük hayatın bir sahnesi değil; aynı zamanda evren tasavvurunun, doğa ile kurulan ilişkinin ve toplumsal inançların birer yansımasıdır.

Avrasya'nın bu kadim kültürel mirası, yalnızca sanatsal değil, aynı zamanda tarihî bir sürekliliğin de izlerini taşır. Bölgedeki en eski kültürel oluşumlardan

biri olan Afanasyevo Kültürü (MÖ 3500-2500), avcı-toplayıcı yaşam biçiminden hayvancılık temelli konargöçer düzene geçişin ilk örneklerini temsil ederken, geniş alanlara yayılan atlı toplulukların izlerini de taşımaktadır. Afanasyevo'nun ardından gelen Andronovo Kültürü (MÖ 2000-900) ise daha karmaşık sosyal yapılar geliştirmiş, metal işçiliğinde önemli ilerlemeler kaydederek Avrasya bozkırlarının kültürel evrimine yön vermiştir. Atın evcilleştirilmesi ve ulaşımda etkin olarak kullanılması bu dönemde yaygınlaşmış, konargöçer yaşam tarzının temel unsurları belirginleşmiştir. Bu kültürel çizgide Karasuk Kültürü (MÖ 1500-800), demir işçiliği ve silah yapımındaki yetkinliği ile öne çıkmış; özellikle nehir vadileri ve bozkır bölgelerinde kurulan yerleşimlerle birlikte pastoral bir yaşam tarzı sürdürmüştür. Ardından gelen Taştık Kültürü (MÖ 3. yüzyıl - MS 5. yüzyıl), Güney Sibirya bölgesinde gelişmiş ve mezar yapıları, heykeller, kumaş ürünleri gibi zengin maddi kültür kalıntıları bırakmıştır. Ölüm ritüelleri, mezar sanatı ve sosyal tabakalaşma üzerine bilgiler sunan bu kültür, Avrasya'nın değişen kültürel dinamiklerini yansıtmaktadır.

Avrasya'nın en dikkat çekici kültürel ifadelerinden biri ise Geyik Taşı Kültürüdür. MÖ 1200-600 yılları arasına tarihlenen bu kültür, Altaylar, Moğolistan ve Güney Sibirya'da etkili olmuş ve doğayla kurulan kutsal ilişkinin sanatsal bir yansıması olarak stilize geyik motifli taş anıtlar dikmiştir. Bu eserler, sadece sanatsal yetkinliği değil, aynı zamanda konargöçer toplumların ruhani ve kozmik dünyaya dair inanç sistemlerini de yansıtır. Yassı Gömüt Kültürü (MÖ 8.-3. yüzyıllar), ölü gömme adetlerinde görülen ritüeller ve kurgan tipi mezar yapıları ile konargöçer halkların toplumsal örgütlenme biçimlerini ve dini anlayışlarını gözler önüne sermektedir. Benzer şekilde, Ulak-Zuuk Kültürü de yüksek dağlık bölgelerde ritüelistik objeler, kurganlar ve kaya resimleri vasıtasıyla doğa merkezli bir inanç sisteminin varlığını ortaya koyar. Bu kültürlerin tamamı, kaya resimlerinin yoğun olarak bulunduğu coğrafyalarda yaşamış ve kendi dönemlerinde bu kaya resimlerinin yaratılmasına zemin hazırlamıştır.

Söz konusu kültürlerin yoğun olarak Avrasya'nın, özellikle Altaylar, Güney Sibirya, İç Asya ve Moğolistan gibi bölgelerinde geliştiği görülmektedir. İlginçtir ki, kaya resimlerinin en yoğun örnekleri de yine bu coğrafyalarda bulunmaktadır. Bu durum, dönemin yaşam tarzı, inanç sistemleri ve toplumsal yapıları hakkında doğrudan bilgi sunan kaya resimlerinin, yalnızca bir sanatsal ifade aracı değil; aynı zamanda kültürel sürekliliğin ve toplumların dünyayı algılama biçimlerinin maddi birer örneği olduğunu göstermektedir. Bu alanlarda bulunan kaya resimleri, yalnızca o dönem topluluklarının günlük yaşamlarına, dini ritüellerine ve doğa ile kurdukları ilişkilere dair ipuçları sunmakla kalmaz, aynı zamanda sonraki dönemlerde Avrasya bozkırlarında